

महिला लेखनात आर्थिक स्वातंत्र्य आणि व्यावसायिक ओळख.

Asst. Prof. Dhare Pranjalee Pramod.
Nutan Vidya Prasarak Mandal's
Arts, Commerce & Science College,
Shastrinagar, Lasalgaon. – 422306.

प्रस्तावना :

मराठी साहित्याचा इतिहास हा महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाचा, सांस्कृतिक जडणघडणीचा आणि विशेषतः स्त्रियांच्या बदलत्या विश्वाचा एक आरसा आहे. स्त्रियांचे लेखन हे केवळ साहित्यातील एक दालन नसून ती एक स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आणि सशक्त विचारधारा आहे. 'महिला लेखनात आर्थिक स्वातंत्र्य आणि व्यावसायिक ओळख' हा विषय आजच्या काळात अत्यंत कळीचा आणि महत्त्वाचा ठरतो. स्त्रियांनी जेव्हा लेखणी हातात घेतली, तेव्हा त्यांनी केवळ त्यांच्या भावनांनाच वाट करून दिली नाही, तर त्यांच्या अस्तित्वाचा, अस्मितेचा आणि अधिकारांचा शोधही घेतला. या शोधात 'आर्थिक स्वातंत्र्य' या घटकाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात एकोणिसाव्या शतकापासून ते आजच्या एकविसाव्या शतकातील जागतिकीकरणाच्या युगापर्यंत, मराठी लेखिकांच्या साहित्यात स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा आणि तिच्या व्यावसायिक ओळखीचा प्रवास कसा झाला आहे, याचे सखोल आणि विस्तृत विश्लेषण आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ पैसा कमावणे नव्हे, तर त्या पैशावर स्वतःचा अधिकार असणे, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असणे आणि त्यातून मिळणारा आत्मसन्मान असणे. तसेच, 'व्यावसायिक ओळख' ही स्त्रीला 'आई', 'पत्नी', 'मुलगी' या पारंपरिक भूमिकांच्या पलीकडे नेऊन तिला समाजात एक 'व्यक्ती' म्हणून, एक 'प्रोफेशनल' म्हणून स्थान मिळवून देते. या दोन संकल्पनांचा परस्परसंबंध, त्यातील ताणतणाव आणि त्यातून उभी राहणारी स्त्रीची नवीन प्रतिमा यांचा शोध घेणे, हा या निबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

सुरुवातीच्या काळात, म्हणजे एकोणिसाव्या शतकात, स्त्रीचे अर्थार्जन हे एकतर हलाखीच्या परिस्थितीमुळे केलेले कष्ट होते किंवा समाजसुधारणेच्या चळवळीचा भाग म्हणून स्वीकारलेली शिक्षिकेची नोकरी होती. परंतु जसजसा काळ बदलला, तसतसे स्त्रीच्या नोकरीकडे आणि व्यवसायाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. विभावी शिस्वरकरांच्या साहित्यात दिसणारी नोकरी करणाऱ्या स्त्रीची कुचंबणा, गौरी देशपांडेंच्या साहित्यातील आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र आणि लैंगिक निवडीचे स्वातंत्र्य घेणारी स्त्री, दलित आत्मकथनांतून समोर येणारी श्रमिकांची लढाऊ वृत्ती आणि आजच्या कॉर्पोरेट जगातील 'सुपरवुमन'—हा प्रवास अतिशय रंजक आणि विचारप्रवर्तक आहे. या प्रवासात स्त्रियांनी अनेक सामाजिक बंधने तोडली, नवीन क्षितिजे पादाक्रांत केली, पण त्याच वेळी त्यांना 'दुहेरी ओझे', 'गिल्ट सिंड्रोम' आणि कामाच्या ठिकाणी होणारे शोषण यांसारख्या समस्यांनाही सामोरे जावे लागले.

या शोधनिबंधात या सर्व पैलूंचा साकल्याने विचार केला आहे. केवळ कथेतील घटनांचा मागोवा न घेता, त्यामागील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय कारणांचाही शोध घेतला आहे. तसेच, स्त्रीच्या या बदलत्या रूपाचे साहित्यातील भाषेवर, शैलीवर आणि रूपकांवर काय परिणाम झाले, याचाही विचार यात समाविष्ट आहे. हे संशोधन केवळ साहित्याचा अभ्यास नसून तो महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचा एक महत्त्वाचा दस्तावेज ठरेल.

गृहितके :

१. साहित्यविषयक आर्थिक स्वातंत्र्य आणि निर्णयक्षमता यांचा थेट सहसंबंध तपासणे.
२. व्यावसायिक ओळख आणि कौटुंबिक भूमिकांचा संघर्ष साहित्याच्या माध्यमातून समजून घेणे.
३. साहित्यातील वर्गीय आणि जातीय स्थानाचा प्रभाव तपासणे.

४. भाषेतील स्थित्यंतरे अभ्यासणे.

५. साहित्यातील विद्रोहाचे स्वरूप समजून घेणे.

३. विषय मांडणी/स्वरूप :

या विषयाचा आवाका प्रचंड मोठा असल्याने, सुसूत्रतेसाठी या शोधनिबंधाची विभागणी कालक्रमानुसार आणि विषयानुसार केली आहे.

- **ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (१८५०-१९२०):** समाजसुधारणा काळ, ताराबाई शिंदे आणि पंडिता रमाबाई यांचे योगदान.
- **स्वातंत्र्यपूर्व आणि सुरुवातीचा काळ (१९२०-१९५०):** विभावी शिस्वरकर आणि मध्यमवर्गीय नोकरदार स्त्रीचा उदय.
- **नवसाहित्य आणि साठोत्तरी काळ (१९६०-१९८०):** गौरी देशपांडे, सानिया, कमल देसाई आणि 'स्व'ची जाणीव.
- **दलित स्त्री आत्मकथने (१९७५-२०००):** श्रमाची प्रतिष्ठा, जातीय वास्तव आणि अर्थकारण.
- **समकालीन साहित्य (१९९० नंतर):** जागतिकीकरण, आयटी क्षेत्र, मेघना पेठे, कविता महाजन आणि बदलती नैतिकता.
- **निष्कर्ष आणि भविष्याचा वेध.**

४. मुद्दे :

४.१. ऐतिहासिक पाया:

शिक्षण, समाजसुधारणा आणि अर्थार्जनाची नांदी:

मराठी साहित्यात स्त्रीच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचा विचार करताना आपल्याला इतिहासात डोकावून पाहावे लागते. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रात समाजसुधारणेचे वारे वाहू लागले होते. महात्मा जोतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. शिक्षणामुळे स्त्रियांना नोकरीची दारे खुली झाली, पण त्या काळात नोकरी करणे हे स्त्रियांसाठी अत्यंत कठीण होते.

ताराबाई शिंदेयांनी १८८२ मध्ये लिहिलेला 'स्त्री पुरुष तुलना' हा निबंध मराठी साहित्यातील पहिला जहाल स्त्रीवादी आविष्कार मानला जातो. ताराबाईंनी जरी थेट कादंबरी किंवा कथा लिहिली नसली, तरी त्यांच्या लेखनातील विचार हे पुढील काळातील साहित्यासाठी मार्गदर्शक ठरले. त्यांनी स्त्रियांच्या परावलंबत्वाचे मूळ हे पुरुषांच्या आर्थिक सत्तेत आहे, हे ओळखले होते. "स्त्रियांनी फक्त चूल आणि मूल सांभाळावे आणि पुरुषांनी पैसे कमवावे, हा नियम कोणी केला?" असा प्रश्न त्यांनी अप्रत्यक्षपणे उपस्थित केला. त्यांच्या मते, जोपर्यंत स्त्री आर्थिकदृष्ट्या परावलंबी आहे, तोपर्यंत तिला खरा सन्मान मिळू शकत नाही.

याच काळात पंडिता रमाबाईयांचे कार्य आणि लेखन हे व्यावसायिक स्त्रीचेपहिले आणि सर्वात उत्तम उदाहरण ठरले. रमाबाईंनी स्वतःच्या आयुष्यातून दाखवून दिले की, एक स्त्री केवळ गृहिणी न राहता, संस्थाचालक, शिक्षिका, लेखिका आणि समाजसुधारक म्हणून काम करू शकते. त्यांनी विधवा स्त्रियांसाठी 'शारदा सदन' स्थापन केले. तिथे स्त्रियांना केवळ पुस्तकी शिक्षण दिले जात नव्हते, तर त्यांना शिवणकाम, विणकाम, टायपिंग, छपाई अशी व्यावसायिक कौशल्ये शिकवली जात होती. याचा उद्देश स्पष्ट होता—स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करणे. रमाबाईंच्या 'द हाय कास्ट हिंदू वुमन' या इंग्रजी पुस्तकातून आणि त्यांच्या मराठी पत्रांतून, स्त्रियांच्या आर्थिक शोषणाचे विदारक चित्र समोर येते. रमाबाई या अर्थाने मराठी साहित्यातील पहिल्या 'करिअर वुमन' होत्या, ज्यांनी आपल्या लेखणीचा आणि वाणीचा उपयोग अर्थार्जनासाठी आणि समाजकार्यासाठी केला.

विश्लेषण: या कालखंडात 'आर्थिक स्वातंत्र्य' ही संकल्पना नुकतीच रुजू पाहत होती. साहित्यात त्याचे प्रतिबिंब समाजसुधारणेच्या अंगाने उमटले होते. स्त्रीने कमवणे हे तेव्हा 'पाप' मानले जात नसले तरी, ते 'अगतिकतेचे लक्षण' मानले जाई. विधवा किंवा परित्यक्ता स्त्रियांनीच नोकरी करावी, सवाष्ण स्त्रियांनी घराचा उंबरठा ओलांडू नये, अशी समाजाची धारणा होती.

४.२. उंबरठा ओलांडताना:

विभावरी शिरूरकर आणि 'कव्यांचे निश्वास' (१९३०-१९५०) :

१९३० च्या दशकात मराठी साहित्यात एका वादळाचा प्रवेश झाला, ते म्हणजेमालतीबाई बेडेकरऊर्फविभावरी शिरूरकर.त्यांच्या 'कव्यांचे निश्वास' (१९३३) हा कथासंग्रह आणि 'हिंदोव्यावर' (१९३४) ही कादंबरी यांनी मध्यमवर्गीय समाजाला हादरवून सोडले.

विभावरींच्या साहित्यात पहिल्यांदाच 'नोकरी करणारी अविवाहित तरुणी' केंद्रस्थानी आली. त्या काळातील ब्राह्मण आणि मध्यमवर्गीय समाजात मुलींचे शिक्षण वाढले होते, पण त्यांच्या नोकरीकडे संशयाने पाहिले जाई. विभावरींच्या कथांमधील नायिका उच्चशिक्षित आहेत, त्या शिक्षिका किंवा क्लर्क म्हणून नोकरी करतात. पण हे आर्थिक स्वातंत्र्य त्यांच्यासाठी सुखावह आहे का? याचे उत्तर विभावरी 'नाही' असे देतात.

त्यांच्या साहित्यातून खालील मुद्दे प्रकर्षाने समोर येतात:

- **लग्नांच्या बाजारातील अडचण:**नोकरी करणाऱ्या मुलीला 'अति-शहाणी', 'बंडखोर' आणि 'घराचे काम न करणारी' समजले जाई. त्यामुळे तिच्या लग्नात अडचणी येत. "ती कमवते म्हणजे ती नवऱ्याचे ऐकणार नाही," ही भीती पुरुषांच्या मनात असे.

- **आर्थिक शोषणाचे नवे रूप:**विभावरींच्या अनेक कथांमध्ये असे दिसते की, मुलीच्या पगारावर वडिलांचा किंवा भावांचा हक्क असतो. ती कमवते, पण तिला स्वतःसाठी एक साडी घेण्याचेही स्वातंत्र्य नसते. तिचा पगार वडिलांच्या हातात जातो. इथे एक विरोधाभास आहे—मुलीने लग्न करून नये म्हणून वडील अप्रत्यक्षपणे प्रयत्न करतात, कारण तिचे लग्न झाले तर 'सोन्याची अंडी देणारी कोंबडी'घरातून जाईल. म्हणजेच, आर्थिक स्वातंत्र्य मिळूनही स्त्री 'वस्तू'च राहिली, फक्त आता तिचे 'विनिमय मूल्य' वाढले होते.

- **अपराधीभाव:**नोकरीच्या ठिकाणी जाणे, परपुरुषांशी बोलणे, उशिरा घरी येणे—या गोष्टींमुळे नायिकेच्या मनात सतत एक अपराधीभाव असतो. तिला वाटते की आपण 'चांगली स्त्री' नाही आहोत.

उदाहरणादाखल: 'कव्यांचे निश्वास' मधील एका कथेतील नायिका म्हणते, "मी पदवीधर झाले, नोकरीला लागले, पण त्यामुळे माझे सुख हरवले. मला वाटले होते की मी स्वतंत्र होईल, पण मी अधिकच बंधनात अडकले आहे." हे वाक्य त्या काळातील संक्रमण अवस्थेचे उत्तम वर्णन करते.

४.३. साठोत्तरी साहित्य:

'स्व चा शोध आणि करिअर' (१९६०-१९८०):

१९६० नंतर मराठी साहित्याचा चेहरामोहरा बदलला. नवकथा आणि त्यानंतर आलेल्या स्त्रीवादी साहित्याने स्त्रीच्या अंतरंगाचा ठाव घ्यायला सुरुवात केली. या काळातगौरी देशपांडे, कमल देसाई, सानिया, विजया राजाध्यक्षांसारख्या लेखिकांनी स्त्रीच्या आर्थिक आणि मानसिक विश्वाचे अत्यंत संवेदी चित्रण केले.

गौरी देशपांडेयांच्या साहित्यात एक आमूलाग्र बदल दिसतो. त्यांच्या नायिका या केवळ नोकरी करणाऱ्या नाहीत, तर त्या त्यांच्या कामावर प्रेम करणाऱ्या, महत्वाकांक्षी आणि आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत सक्षम आहेत. गौरी देशपांडेनी आर्थिक स्वातंत्र्याचा संबंध थेट 'लैंगिक स्वातंत्र्याशी' जोडला. "माझे शरीर माझे आहे, आणि माझा पैसाही माझा आहे," हा विचार त्यांच्या कथांतून ठळकपणे येतो. 'एक एक पान गळावया'किंवा 'तेरुओ आणि काही दूरपर्यंत' यांसारख्या दीर्घकथांमध्ये स्त्रिया परदेशात जातात, एकट्या राहतात, प्रेम करतात आणि प्रसंगी लग्नाशिवाय मातृत्वही स्वीकारतात. हे धाडस त्यांच्याकडे आले, कारण त्या कोणावरही आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून नव्हत्या. इथे 'व्यावसायिक ओळख' ही स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक अविभाज्य आणि अभिमानाचा भाग बनली.

त्याउलट, सानियायांच्या लेखनात आर्थिक स्वातंत्र्याची एक वेगळी, काहीशी उदास बाजू दिसते. त्यांच्या 'शोध', 'अवकाश' यांसारख्या साहित्यातील नायिका उच्चशिक्षित आहेत, मोठ्या हुद्द्यावर काम करतात, पण त्या नितांत एकट्या आहेत. ऑफिसमधील यश आणि घरातील शून्यता यातील द्वंद्व सानिया यांनी समर्थपणे टिपले आहे. आर्थिक स्वावलंबनामुळे त्यांना घटस्फोट घेण्याचे किंवा वेगळे राहण्याचे बळ नक्कीच मिळाले, पण त्यामुळे 'माणूस' म्हणून त्या

समाधानी आहेत का? हा प्रश्न सानिया उपस्थित करतात. त्यांच्या मते, आर्थिक स्वातंत्र्य हे आवश्यक आहे, पण ते अंतिम सत्य नाही.

कमल देसाईयांच्या 'हॅट घालणारी बाई' सारख्या कथांतून स्त्रीच्या बौद्धिक आणि व्यावसायिक ओळखीचा एक वेगळाच पैलू समोर येतो. इथे स्त्री पुरुषाशी बरोबरी करत नाही, तर ती पुरुषाच्या पलीकडे जाऊन स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेते. तिच्यासाठी तिचे काम, तिची बुद्धिमत्ता हीच तिची खरी ओळख आहे.

या काळातील साहित्यातून आलेले महत्त्वाचे निरीक्षण म्हणजे—स्त्रियांची व्यावसायिक क्षेत्रे विस्तारली. आता त्या फक्त शिक्षिका राहिल्या नाहीत, तर त्या डॉक्टर, प्राध्यापक, जाहिरात क्षेत्र, पत्रकारिता अशा विविध क्षेत्रांत काम करू लागल्या. या बदलामुळे त्यांच्या भाषेत आणि वागण्यात एक प्रकारचा आत्मविश्वास आला, जो पूर्वीच्या साहित्यात दिसत नव्हता.

४.४. दलित स्त्री आत्मकथने:

श्रमाची प्रतिष्ठा आणि अस्तित्वाचा लढा:

मराठी साहित्यातील एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि जागतिक पातळीवर दखल घेण्याजोगा प्रवाह म्हणजे दलित साहित्य. आणि यातही 'दलित स्त्री आत्मकथने' हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे. जेव्हा आपण मध्यमवर्गीय चौकटीतून बाहेर पडून या साहित्याकडे बघतो, तेव्हा 'आर्थिक स्वातंत्र्य' आणि 'व्यावसायिक ओळख' या शब्दांचे अर्थ पूर्णपणे बदलतात.

शांताबाई कांबळे ('माज्या जल्माची चित्तरकथा'), बेबी कांबळे ('जिणं आमचं'), कुमुद पावडे ('अंतस्फोट'), उर्मिला पवार ('आयदान'), जनाबाई गिरहे ('मरणकळा') या लेखिकांचे लेखन हे केवळ आत्मकथन नसून तो एका समाजाचा सामाजिक-आर्थिक इतिहास आहे.

येथे खालील गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात:

- *करिअर विरुद्ध मजुरी:* मध्यमवर्गीय स्त्रीसाठी नोकरी हे 'करिअर' असते, पण दलित स्त्रीसाठी ते 'जगण्याचे साधन' असते. ती कधीच घरात बसून नव्हती. ती पूर्वापार कष्टकरी आहे. शेतात राबणे, लाकडे तोडणे, भाकरी थापून विकणे, टोपल्या विणणे—ही तिची कामे आहेत.
- *स्त्री: घराचा आर्थिक कणा:* बेबी कांबळे 'जिणं आमचं' मध्ये वर्णन करतात की, अंत्यज समाजातील पुरुष अनेकदा व्यसनात बुडालेले असत किंवा त्यांना काम मिळत नसे. अशा वेळी घरातील स्त्रियाच रानावनात जाऊन लाकडे गोळा करत, ती बाजारात विकत आणि त्या पैशातून घर चालवत. इथे स्त्री हीच खरी 'कमवती' आहे. तिचे हे आर्थिक योगदान तिला घरात एक प्रकारचा अधिकार देते, जरी तो अधिकार पुरुषप्रधान संस्कृतीत अनेकदा दडपला जातो.
- *उर्मिला पवार आणि 'आयदान':* 'आयदान' या आत्मकथनाचे नावच खूप सूचक आहे. 'आयदान' म्हणजे बांबूपासून बनवलेल्या वस्तू. उर्मिला पवार यांच्या आई टोपल्या विणून घर चालवत असत. उर्मिला पवार जेव्हा शिक्षण घेऊन मुंबईत नोकरीला लागतात, तेव्हा तो प्रवास एका पिढीने दुसऱ्या पिढीला दिलेल्या कष्टाच्या देणगीचा प्रवास असतो. त्यांच्या लेखनात 'काम' आणि 'जात' यांचा संबंध स्पष्ट दिसतो. दलित स्त्रीला कामाच्या ठिकाणी केवळ 'स्त्री' म्हणून नव्हे, तर 'दलित' म्हणूनही भेदभावाला सामोरे जावे लागते. तरीही, आर्थिक सक्षमता त्यांना अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे बळ देते.
- *कुमुद पावडे* यांच्या 'अंतस्फोट' मध्ये एक वेगळा संघर्ष आहे. त्या संस्कृतच्या प्राध्यापिका आहेत. एक दलित स्त्री 'संस्कृत' शिकते आणि शिकवते, हीच मुळात प्रस्थापित व्यवस्थेला चपराक होती. त्यांची 'व्यावसायिक ओळख' ही त्यांच्या बंडखोरीचे प्रतीक बनली. त्यांना नोकरी मिळवण्यासाठी जो संघर्ष करावा लागला, तो केवळ आर्थिक नव्हता, तर तो जातीय वर्चस्वाविरुद्धचा लढा होता.

खालील तक्त्यात मध्यमवर्गीय आणि दलित साहित्यातील आर्थिक पैलूंची तुलना केली आहे:

निकष	मध्यमवर्गीय/उच्चवर्णीय स्त्री साहित्य	दलित स्त्री साहित्य/आत्मकथने
कामाचे स्वरूप	नोकरी (बौद्धिक श्रम), ऑफिस, शिक्षण क्षेत्र.	मजुरी (शारीरिक श्रम), शेती, व्यवसाय, कष्टाची कामे.
आर्थिक उद्दिष्ट	स्वतःचा विकास, पूरक उत्पन्न, स्वावलंबन.	कुटुंबाचे पोट भरणे, जगण्याची लढाई.
सामाजिक दृष्टिकोन	सुरुवातीला विरोध, नंतर स्वीकार, 'प्रतिष्ठेचा' प्रश्न.	काम करणे नैसर्गिक मानले जाते, 'अस्तित्वाचा' प्रश्न.
प्रमुख समस्या	एकटेपण, मानसिक ताण, काचेचे छत.	जातीय भेदभाव, दारिद्र्य, शारीरिक शोषण.
प्रातिनिधिक लेखिका	गौरी देशपांडे, सानिया, मेघना पेठे.	बेबी कांबळे, उर्मिला पवार, शांताबाई कांबळे.

४.५. समकालीन साहित्य (१९९० नंतर):

जागतिकीकरण, कॉर्पोरेट जग आणि 'सुपरवुमन' :

१९९१ नंतर भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरण - ज्याला LPG धोरण म्हटले जाते - स्वीकारले. याचे प्रचंड मोठे पडसाद महाराष्ट्राच्या समाजजीवनावर आणि साहित्यावर उमटले. मुंबई, पुणे सारख्या शहरांमध्ये आयटी (IT), बीपीओ (BPO), मीडिया आणि कॉर्पोरेट क्षेत्रांचा विस्तार झाला. या नवीन अर्थकारणाने स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी दिल्या.

या बदलांचे प्रतिबिंबमेघना पेठे, कविता महाजन, मनस्विनी लता रवींद्र, प्रज्ञा दया पवार, नीरजायांच्या साहित्यात स्पष्टपणे दिसते.

- **मेघना पेठे - अर्थकारणाचे बोल्ल चित्रण:** मेघना पेठे यांच्या 'हंस अकेला' आणि 'आंधळ्यांच्या गायी' या कथासंग्रहातून जी स्त्री समोर येते, ती पूर्णपणे आधुनिक आहे. ती लॅपटॉप वापरणारी, फ्लायटने प्रवास करणारी, आणि लाखो रुपयांचे पॅकेज घेणारी स्त्री आहे.

- **आर्थिक स्वातंत्र्य आणि नातेसंबंध:** मेघना पेठेच्या कथांतून हे दिसते की, आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे नात्यांची समीकरणे बदलली आहेत. आता स्त्री पुरुषावर अवलंबून नाही, त्यामुळे ती तडजोड करण्यास तयार नाही. "जर मला तुझ्याकडून प्रेम किंवा सन्मान मिळत नसेल, तर मला तुझी गरज नाही," हे ती ठामपणे सांगू शकते.

- **भावनिक पोकळी :** पण याच वेळी, या यशाच्या मागे एक गडद बाजूही आहे. कामाचे अफाट तास, टार्गेट्सचा ताण आणि त्यातून येणारे वैफल्य. 'डेडलाईन' पाळताना आयुष्याची 'डेडलाईन' कधी जवळ येते, हे तिला कळत नाही. घटस्फोटित, सिंगल किंवा लिव्ह-इन मध्ये राहणाऱ्या या स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत आहेत, पण भावनिकदृष्ट्या अनेकदा दिवाळखोर वाटतात.

- **कविता महाजन - 'ब्र' आणि एनजीओ संस्कृती:** कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी एका वेगळ्याच विश्वाचा वेध घेते. यात 'सामाजिक कार्य' हे देखील कसे एक 'करिअर' आणि 'व्यवसाय' बनले आहे, याचे चित्रण आहे. आदिवासी भागात काम करणाऱ्या स्त्रिया, त्यांना मिळणारे फंडिंग, आणि त्यातून होणारे राजकारण—हे सर्व अर्थकारणाशी जोडलेले आहे. स्त्रीने 'समाजसेवा' करावी अशी अपेक्षा असते, पण जेव्हा ती त्यातून 'पगार' मागायला लागते किंवा हक्काची भाषा करते, तेव्हा समाजाचा दृष्टिकोन कसा बदलतो, हे कविता महाजन यांनी ताकदीने मांडले आहे.

- **मनस्विनी लता रवींद्र - नवीन पिढीचा आवाज:** मनस्विनी यांच्या साहित्यातून आजच्या तरुण पिढीचे प्रश्न येतात. कॉल सेंटरमध्ये काम करणाऱ्या मुली, रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करणाऱ्या स्त्रिया—त्यांची जीवनशैली पूर्णपणे वेगळी आहे. त्यांच्यासाठी 'रात्र' ही झोपण्यासाठी नसून काम करण्यासाठी आहे. या बदललेल्या 'बायोलॉजिकल क्लॉक'चा आणि आर्थिक गरजांचा त्यांच्या आरोग्यावर आणि मानसिकतेवर होणारा परिणाम या साहित्यात दिसतो.

४.६. विशेष मुद्दे आणि सखोल अंतर्दृष्टी :

या कालखंडाच्या प्रवासात काही महत्त्वाची सूत्रे सातत्याने आढळतात, ज्यांचे विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

अ) दुहेरी ओझी :

हे मराठी साहित्यातील सर्वात शाश्वत दुःख आहे. विभावरी शिरूरकरांपासून ते मेघना पेठेंपर्यंत सर्व लेखिकांनी हे नोंदवले आहे की, स्त्रीने बाहेर कितीही मोठे पद मिळवले, तरी घरात आल्यावर तिलाच 'पोळ्या लाटाव्या लागतात'.

• **अंतर्दृष्टी:** साहित्यात अनेकदा असे प्रसंग येतात जिथे नायिका ऑफिसमध्ये बॉस असते, पण घरात तिला सासूच्या किंवा नवऱ्याच्या मर्जीनुसार वागावे लागते. तिची 'व्यावसायिक ओळख' ही घराच्या उंबरठ्याबाहेरच ठेवावी लागते. हा विरोधाभास स्त्रीच्या मानसिक थकव्याचे मुख्य कारण आहे. "तिचे हात कीबोर्डवर जितक्या वेगाने चालतात, तितक्याच वेगाने स्वयंपाकघरातही चालतात," हे वर्णन तिच्या कौशल्याचे कौतुक नसून तिच्या शोषणाचे निदर्शक आहे.

ब) पुरुषी अहंकाराचा संघर्ष :

स्त्री जेव्हा आर्थिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा वरचढ ठरते, तेव्हा पुरुषाचा अहंकार दुखावतो. हे साहित्यात वारंवार दिसते. सानियांच्या कथांमध्ये, नवरा पत्नीच्या यशाचा आनंद मानण्याऐवजी, तिचा हेवा करतो किंवा स्वतःला कमी लेखतो. यामुळे त्यांच्या वैवाहिक जीवनात तणाव निर्माण होतो.

• **अंतर्दृष्टी:** पूर्वी भांडणे 'पैसा नाही' म्हणून व्हायची. आता भांडणे 'तुझा पैसा जास्त आहे' म्हणून होतात. आर्थिक सत्तासमतोल बदलल्यामुळे निर्माण झालेला हा नवीन सामाजिक प्रश्न आहे.

क) कामाच्या ठिकाणचे शोषण :

समकालीन साहित्यात, विशेषतः १९९० नंतर, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक शोषणाचे चित्रण येऊ लागले आहे. 'विशाखा गाईडलाईन्स' आणि '#MeToo' चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर, साहित्यातही या विषयाला वाचा फुटली आहे. बॉसकडून होणारी मागणी, पदोन्नतीसाठी तडजोड करण्याची अपेक्षा या गोष्टी आता लपून राहिलेल्या नाहीत. आर्थिक स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी स्त्रीला कधीकधी स्वतःच्या तत्त्वांना मुरड घालावी लागते, हे विदारक सत्य काही कथांमधून समोर येते.

ड) भाषेतील बदल :

व्यावसायिक ओळखीचा एक परिणाम भाषेवर झाला आहे.

- **पूर्वीची भाषा:** सणवार, नातेगोते, स्वयंपाकघर यातील उपमा (उदा. "पुरणपोळीसारखे मन").
- **आताची भाषा:** आताच्या लेखिकांच्या भाषेत इंग्रजी शब्दांचा मुक्त वापर, तांत्रिक संज्ञा आणि थेट, रोखठोकसंवादशैली दिसते. "मला स्पेस हवी आहे" हे वाक्य आता मराठी साहित्यात सहज येते. ही भाषाच स्त्रीच्या बदललेल्या आर्थिक दर्जाचे प्रतीक आहे.

५. समारोप :

मराठी महिला साहित्याचा हा प्रवास एका अर्थाने भारतीय स्त्रीच्या आधुनिकतेचा प्रवास आहे. एकोणिसाव्या शतकात जिच्या हातात पाटी-पेन्सिल देणे पाप मानले जात होते, ती स्त्री आज साहित्यात कॉर्पोरेट जगताचे नेतृत्व करताना दिसत आहे. 'आर्थिक स्वातंत्र्य' या एका घटकाने तिच्या आयुष्याचे सर्व पैलू—सामाजिक, कौटुंबिक, मानसिक आणि लैंगिक—बदलून टाकले आहेत.

या शोधनिबंधातून हे स्पष्ट होते की, लेखिकांनी केवळ वास्तव मांडले नाही, तर त्यांनी वास्तवाला प्रश्नही विचारले आहेत. त्यांनी दाखवून दिले की, पैसा हे साधन आहे, साध्य नव्हे. आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाल्याने सर्व प्रश्न सुटत नाहीत, उलट काही नवीन आणि अधिक जटिल प्रश्न निर्माण होतात. व्यावसायिक यश आणि वैयक्तिक सुख यांचा समतोल कसा साधायचा, हा यक्षप्रश्न आजही आ वासून उभा आहे.

मराठी साहित्य आज एका महत्त्वाच्या वळणावर आहे. आजच्या लेखिका—जसे कीहेमाली जाधव, मनस्विनी, प्रज्ञा पवार—या केवळ 'स्त्री प्रश्नांवर' लिहित नाहीत, तर त्या जागतिक राजकारण, पर्यावरण आणि मानवी हक्क यांवरही लिहित आहेत. त्यांची 'व्यावसायिक ओळख' आता 'केवळ लेखिका' अशी संकुचित राहिलेली नाही, तर त्या 'जागतिक नागरिक' म्हणून व्यक्त होत आहेत.

६. निष्कर्ष :

प्रस्तुत संशोधनाच्या अंति, आपण खालील महत्त्वाच्या निष्कर्षापर्यंत पोहोचतो, जे आपल्या गृहितकांना पुष्टी देतात आणि काही नवीन विचारही मांडतात:

१. *स्वातंत्र्याची उक्तांती*: मराठी साहित्यात आर्थिक स्वातंत्र्य हे एका रेषेत विकसित झालेले नाही. ते नागमोडी वळणाने गेले आहे. सुरुवातीला ते 'गरज' होते, मग ते 'बंड' बनले, आणि आज ते 'अधिकार' बनले आहे. मात्र, ग्रामीण आणि दलित साहित्यात आजही ते 'लढा' याच स्वरूपात जास्त दिसते.

२. *व्यावसायिक ओळखीची बहुविधता*: साहित्याने हे सिद्ध केले आहे की स्त्रीची व्यावसायिक ओळख आता एकसुरी राहिलेली नाही. ती शिक्षिका आहे, ती शेतकरी आहे, ती सीईओ आहे, आणि ती एक समाजकार्यकर्तीही आहे. प्रत्येक भूमिकेचे स्वतःचे वेगळे अर्थकारण आणि समाजकारण आहे. दलित आत्मकथनांनी 'श्रम' आणि 'करिअर' यातील भिंत पाडून, श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे.

३. *पितृसत्तेचे लवचिक रूप*: एक अत्यंत महत्त्वाचा निष्कर्ष असा की, स्त्रिया बदलल्या, पण पितृसत्ताक व्यवस्था फारशी बदलली नाही. तिने फक्त आपले रूप बदलले. पूर्वी ती स्त्रीला घराबाहेर पडू देत नव्हती. आता ती स्त्रीला बाहेर पडू देते, तिचे पैसेही स्वीकारते, पण बदल्यात तिने 'सुपरवुमन' असावे अशी अपेक्षा करते. साहित्यात या दुटप्पीपणाचे अतिशय भेदक चित्रण झाले आहे.

४. *स्व. निर्णयाचा अधिकार*: आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे स्त्रियांच्या निर्णयक्षमतेत वाढ झाली आहे. साहित्यातील नायिका आता अन्यायाचा प्रतिकार अधिक सक्षमतेने करतात. 'हिंदोव्यावर' मधील अचला ते 'ब्र' मधील स्त्रिया—हा प्रवास मूक संमतीकडून उघड विरोधाकडे झालेला प्रवास आहे.

५. *भविष्यातील आव्हाने*: समकालीन साहित्यातून असा इशारा मिळतो की, भविष्यात 'आर्थिक स्वातंत्र्य' आणि 'मानसिक आरोग्य' हा संघर्ष अधिक तीव्र होणार आहे. एकटेपण, नात्यांमधील गुंतागुंत आणि व्हर्च्युअल जगाचा प्रभाव हे नवीन विषय साहित्यात अधिक प्रकर्षाने येतील.

थोडक्यात सांगायचे तर, "महिला लेखनात आर्थिक स्वातंत्र्य आणि व्यावसायिक ओळख" हा विषय केवळ साहित्याचा नसून तो मानवी मुक्तीच्या लढ्याचा एक अध्याय आहे. मराठी लेखिकांनी आपल्या सशक्त लेखणीतून हा अध्याय अत्यंत प्रभावीपणे, संवेदनशीलतेने आणि जबाबदारीने मांडला आहे, यात शंका नाही.

७. संदर्भ सूची :

१. बेडेकरमालती (शिरूरकरविभावरी), कव्यांचे निःश्वास, परचुरे प्रकाशन, मुंबई (१९३४), आवृत्ती दुसरी.
२. बेडेकरमालती, हिंदोव्यावर, देशमुख आणि कंपनी, मुंबई (१९३४), आवृत्ती दुसरी.
३. देशपांडे, गौरी, एक एक पान गळावया, मौज प्रकाशन, मुंबई, (१९८०), आवृत्ती बत्तिसावी.
४. देशपांडेगौरी, तरुओ आणि काही दूरपर्यंत, मौज प्रकाशन, मुंबई, (१९८५), आवृत्ती चोविसावी.
५. कांबळेबेबी, जिणं आमचं, सुगावा प्रकाशन, पुणे, (१९८६), आवृत्ती पहिली.
६. पवारउर्मिला, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई (२००३), आवृत्ती पहिली.
७. कांबळेशांताबाई, माज्या जल्माची चित्तरकथा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, (१९८३), आवृत्ती दहावी.
८. पेठेमेघना, हंस अकेला, राजहंस प्रकाशन, पुणे, (१९९७), आवृत्तीसत्ताविसावी.
९. महाजनकविता, ब्र, राजहंस प्रकाशन, पुणे, (२००५), आवृत्ती सतरावी.
१०. सानिया, शोध, मौज प्रकाशन, मुंबई, (२०१२), आवृत्ती दुसरी.

• Copyright & License:

© Authors retain the copyright of this article. This work is published under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0), permitting unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.